บทที่ 4
สมัยรัตนโกสินทร์ (ก่อน พ.ศ. 2398)

จุดประสงค์ เพื่อให้มีความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับเศรษฐกิจในยุครัตนโกสินทร์ช่วงก่อน พ.ศ. 2398 ดังต่อไปนี้

1. ลักษณะพื้นฐานทางสังคม เศรษฐกิจ และการปกครอง
2. สภาพทั่วไปของการใช้ทรัพยากรการผลิตพื้นฐาน
3. ลักษณะการทำการผลิตด้านเกษตรกรรมและอุตสาหกรรมเปรียบเทียบกับสมัยอยุธยา
4. ลักษณะทั่วไปของการทำการค้าทั้งภายในและระหว่างประเทศ
5. ลักษณะของระบบเงินตรา
6. สถานภาพทางการคลังของราชอาณาจักร
7. เหตุผลและความจำเป็นที่ไทยต้องทำสัญญาการค้าเสรีกับชาติตะวันตก
8. ผลทางเศรษฐกิจที่ตามมาจากการทำสนธิสัญญาการค้าเสรีในปี พ.ศ. 2398

แนวคิดหลัก

ภายหลังจากสงครามใหญ่กับพม่าสิ้นสุดลงจนพม่าไม่สามารถรุกรานไทยได้อีก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ผ่อนผันการเกณฑ์แรงงานไพร่จาก 6 เดือน เหลือ 4 เดือน และ 3 เดือนตามลำดับ ทำให้แรงงานชาวไทยมีเสรีภาพในการประกอบการผลิตส่วนบุคคลมากยิ่งขึ้น

การทำการเกษตรและอุตสาหกรรมหลายประเภทมีลักษณะเป็นการผลิตเพื่อการค้าอย่างจริงจัง โดยใช้แรงงานรับจ้าง แต่ส่วนใหญ่เป็นในกิจการที่ลงทุนโดยชาวจีนอพยพ เช่นการผลิตน้ำตาลทรายด้วยโรงงานทันสมัย และการทำไร่พริกไทยเพื่อการส่งออก อย่างไรก็ตามการผลิตส่วนใหญ่ยังคงมีลักษณะเป็นการผลิตเพื่อใช้เองในครัวเรือนเป็นหลัก

ผลจากการที่พ่อค้าชาติตะวันตกร้องเรียนรัฐบาลของตนว่าถูกกีดกันและเสียเปรียบทางการค้า ทำให้รัฐบาลของชาติตะวันตกโดยเฉพาะอังกฤษ ได้พยายามเจรจาให้ไทยเปิดการค้าเสรีกับประเทศของตน การเจรจานี้ประสบความสำเร็จในรัชสมัยพระบาท

สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากทรงเห็นว่าถ้าไม่ทำสัญญาการค้าเสรีโดยดี ก็จะต้องถูกบังคับให้ทำและอาจต้องตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตกในที่สุด เช่นเดียวกับชาติอื่น ๆ ในเอเชีย

ผลในด้านดีจากการทำสัญญาการค้าเสรีกับอังกฤษและชาติอื่น ๆ อีกจำนวนมากนั้นก็คือทำให้การค้าขายขยายตัวสูง ได้เงินตราต่างประเทศเข้ามามากมาย แต่ในอีกทางหนึ่งนั้นการค้าเสรีก็ทำให้รายได้จากการผูกขาดการค้าอุตสาหกรรม และรายได้จากภาษีศุลกากรและอื่น ๆ ขยายตัวได้จำกัดมากเป็นระยะเวลายาวนานถึง 70 ปี

ลักษณะพื้นฐานทางสังคม เศรษฐกิจและการปกครอง

สมัยรัตนโกสินทร์ ได้เริ่มต้นขึ้นใน พ.ศ. 2325 ในระยะแรกนี้ ไทยต้องเริ่มสร้างประเทศขึ้นมาใหม่จากที่ถูกพม่าทำลายอย่างยับเยิน ทั้งนี้โดยที่พยายามเลียนแบบกรุงศรีอยุธยาทั้งในด้านโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการปกครอง

ตั้งแต่รัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก องค์พระปฐมกษัตริย์แห่งพระบรมราชวงศ์จักรี จนถึงรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นช่วงที่การเปลี่ยนแปลงไปจากสมัยอยุธยานั้นยังไม่มีมากนัก และถึงแม้จะมีชาวต่างประเทศชาติตะวันตกเข้ามาค้าขายติดต่ออยู่บ้าง แต่ไทยก็ยังไม่ได้เปิดประตูการค้ากับชาติตะวันตกอย่างเต็มที่

กล่าวได้ว่าโครงสร้างทางเศรษฐกิจของไทยในยุคก่อน พ.ศ. 2325 ยังพัฒนาไปจากระดับการผลิตเพื่อเลี้ยงตัวเองไปไม่มากนักระบบสังคมและการปกครองก็ยังผูกพันกับระบอบศักดินาและระบอบการเกณฑ์แรงงานไพร่ ซึ่งมีลักษณะเกือบไม่เปลี่ยนแปลงไปจากสมัยอยุธยาเลย

อย่างไรก็ตาม ในต้นรัชสมัยของสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ใน พ.ศ. 2398) ได้มีการทำสัญญาการค้าเสรีกับชาติตะวันตกขึ้น การเปิดประเทศในลักษณะที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวง ในโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคม เป็นผลให้หลังจากปี พ.ศ. 2398 ไปแล้ว สภาพเศรษฐกิจสังคมและการปกครองของไทยได้พัฒนาแตกต่างไปจากเดิมเป็นอันมาก

ปัจจัยการผลิต

ในสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงก่อน พ.ศ. 2398 นั้น ลักษณะการผลิตเกือบไม่พัฒนาไปจากสมัยอยุธยาเลย ดังนั้นปัจจัยการผลิตที่สำคัญก็ยังเป็นที่ดินและแรงงานอยู่ ซึ่งอาจแยกพิจารณาได้ดังนี้

(1) ที่ดิน

ที่ดินซึ่งอุดมสมบูรณ์ในสมัยรัตนโกสินทร์ก็ยังคงมีมากเมื่อเทียบกับจำนวนประชากร

ดังนั้น ผู้ที่ต้องการจับจองที่ดินทำมาหากินก็ยังคงทำได้โดยง่าย หลังจากที่ผู้บุกเบิกทำตามขั้นตอนครบถ้วน เขาก็จะมีสิทธิเหนือที่ดิน การเข้าไปบุกเบิกจับจองนั้นก็ต้องมีการแจ้งให้เจ้าหน้าที่รวมทั้งนายอากรทราบก่อนเช่นเดียวกับสมัยอยุธยาแต่ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้การออกโฉนดให้ดูจะเข้มงวดขึ้น กล่าวคือ ผู้ทำนาใหม่นั้นเจ้าหน้าที่ยังไม่ให้โฉนดทันทีแต่จะออกเป็นตราจองให้ก่อนที่ดินที่มีเพียงตราจองนี้ ถ้าไม่มีการทำกินภายใน 3 ปี กรรมสิทธิ์ในการถือครองก็จะกลับเป็นของหลวง การที่ออกเพียงตราจองให้ก่อนนี้สันนิษฐานว่าคงเนื่องจากผู้ที่ได้โฉนดไปแล้วหลายรายทอดทิ้งที่นาไป โดยทำอย่างทิ้ง ๆ ขว้าง ๆ เปลี่ยนที่ใหม่ไปเรื่อย ๆ ทำให้เป็นการใช้ที่ดินเปลืองและทำให้ราษฎร ซึ่งยังไม่มีที่ดินทำกินหาที่ดินได้ยาก ดังนั้นการออกโฉนดซึ่งเรียกว่า "ตราแดง" ให้นั้นจะออกให้ต่อเมื่อเห็นว่าเป็นผู้ทำนายั่งยืนไม่ทิ้ง ๆ ขว้าง ๆ เท่านั้น

ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ราษฎรผู้ที่ถือครองที่ดินยังคงมีแต่กรรมสิทธิ์ในการทำกินซึ่งตกทอดเป็นมรดกถึงลูกหลานได้เท่านั้น แต่ยังไม่มีสิทธิในการซื้อขายที่ดินอย่างน้อยก็จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ช่วงที่ยอมให้ราษฎรซื้อขายที่ดินได้นั้น ยังไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่เข้าใจว่าเป็นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

(2) แรงงาน

สภาพของแรงงานในสมัยรัตนโกสินทร์ ช่วงก่อน พ.ศ. 2398 นั้น เกือบไม่แตกต่างไปจากสมัยอยุธยาตอนปลาย จะผิดแผกไปบ้างก็คือในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ ภาระการถูกเกณฑ์แรงงานตามระบบไพร่ได้บรรเทาลง ตั้งแต่ในรัชกาลที่ 1 เนื่องจากทรงมองเห็นความถูกบีบคั้นที่ผู้ต้องมาเข้าเวรรับราชการนี้ได้รับจนไม่อาจประกอบอาชีพได้สะดวก ทำให้เป็นหนี้เป็นสินจนบางคนถึงต้องตกเป็นทาส ดังนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้ลดการเข้าเวรลง เป็นเข้า 1 เดือนออก 2 เดือน หรือเข้ารับราชการเพียงปีละ 4 เดือน และถ้าจะจ่ายเงินเป็นค่าราชการแทนการเข้ารับราชการก็จะต้องค่ายปีละ 18 บาท

ครั้นในปี พ.ศ. 2345 สงครามใหญ่กับพม่าสิ้นสุดลง ทำให้ความจำเป็นด้านสงครามที่บีบบังคับให้สังคมไทยต้องทุกข์เข็ญแร้นแค้นก็หมดไป ดังนั้นใน พ.ศ. 2353 ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดเกล้าฯ ให้ลดการเข้าเวรลงอีกเหลือเพียงเข้าเวร 1 เดือนออก 3 เดือน ปีหนึ่ง ๆ พวกไพร่จึงมีหน้าที่เข้ามารับราชการเพียง 3 เดือน มีอิสระเป็นไทยแก่ตนถึง 9 เดือน ด้วยเหตุนี้ประชากรโดยทั่วไปจึงมีเวลาประกอบอาชีพโดยใช้แรงงานของตนเองมากขึ้นกว่าแต่ก่อน หรือก็คือทำให้แรงงานเพื่อการผลิตของสามัญชนนั้นเพิ่มขึ้นเป็นอันมากจากส่วนที่ได้รับการปลดปล่อยออกมาจากระบบไพร่

ในส่วนของแรงงานทาสนั้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ แรงงานส่วนนี้ไม่แตกต่างไปจากสมัยอยุธยา สำหรับเรื่องของทาสในสมัยนี้นั้น ม. ปาลเลกัวซ์ ซึ่งเข้ามาเมืองไทย ใน พ.ศ. 2372 ได้

บันทึกไว้ว่า[1] "โดยทั่วไปแล้ว คนไทยมีมนุษยธรรมต่อพวกทาสมาก ใช้ให้ทำงานแต่โดยสมควร และได้รับการปฏิบัติดีกว่าคนพวกรับใช้ในประเทศฝรั่งเศสเสียอีก"

ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ ได้ปรากฏว่ามีแหล่งแรงงานสำคัญเกิดขึ้นอีกแหล่งหนึ่ง เป็นลักษณะของแรงงานรับจ้าง นั่นคือแรงงานชาวจีน ซึ่งอพยพเข้ามาอยู่เป็นจำนวนมาก ม. ปาลเลกัวซ์ ประมาณว่ามีคน ชาวจีนอยู่ถึงราว 15 ล้านคนในประเทศไทย ราวสมัยรัชกาลที่ 2[2] ตามบันทึกของครอว์ฟอร์ด ที่เข้ามาเมืองไทยในช่วง พ.ศ.2364 กล่าวว่า "...พวกชาวจีนซึ่งในปัจจุบันมีอยู่เป็นจำนวนมาก แผ่กระจายอยู่ทั่วประเทศ เช่นเดียวกับที่มักได้พบเสมอในหมู่เกาะคาบสมุทรอินเดีย ส่วนใหญ่จะพบพวกชาวจีนได้ในบริเวณศูนย์กลางการค้า อุตสาหกรรมมีอาชีพทางด้านการถลุงและผลิตเหล็ก ปลูกพริกไทย อ้อย ทำน้ำตาล และประกอบการค้า..."[3]

ชาวจีนที่เข้ามาในสมัยนี้คงเป็นแรงงานรับจ้างส่วนสำคัญของประเทศ โดยเฉพาะในด้านอุตสาหกรรม ดังที่ ม.ปาลเลกัวซ์ ได้กล่าวถึง โรงหีบอ้อย ทำน้ำตาล ในเขตนครชัยศรีว่า โรงหีบอ้อยซึ่งมีเรียงรายไม่ขาดสาย กว่า 30 โรงนั้น แต่ละโรงใช้กุลีชาวจีนราว 200-300 คน[4] นอกจากนั้น ยังปรากฏว่า แรงงานจีนยังเป็นส่วนสำคัญในการรับจ้าง รัฐบาลขุดคลอง ทำถนน หรือก่อสร้างต่าง ๆ แทนแรงงานไพร่ชาวไทย โดยเฉพาะในช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งผ่อนผันแรงงานไพร่ลงมาก และอนุญาตให้ไพร่จ่ายเงินแทนแรงงานได้

ในยุครัตนโกสินทร์ ตอนต้นนี้ เมื่อชาวจีนหลั่งไหลเข้ามามากก็ได้มีบทบาทในปัจจัยการผลิตอีกประเภทหนึ่งก็คือการประกอบการทั้งในด้านการค้าและอุตสาหกรรม เช่น โรงสี โรงเลื่อย โรงหีบอ้อย รวมทั้งการทำเหมืองแร่ ในภาคใต้ อย่างไรก็ตาม ปัจจัยการผลิตประเภททุนนั้น ยังคงมีความสำคัญน้อยอยู่เช่นเดิม ทั้งนี้เนื่องจากการทำการผลิตของชาวจีนนั้น ยังเป็นโดยกรรมวิธีแบบดั้งเดิมใช้สินค้าประเภททุนไม่มากนัก

การผลิตทางการเกษตร

James C. Inqram คาดคะเนว่าจำนวนประชากรในราว พ.ศ. 2398 นั้นคงมีราว 5-6 ล้านคน[5] จากจำนวนประชากรที่กล่าวถึงนี้เกือบทั้งหมดประกอบอาชีพทางด้านการเกษตร โดยมีข้าว

1/ ม. ปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, สันต์ ท. โกมลบุตร แปล กรุงเทพ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2520) หน้า 282

2/ ม. ปาลเลกัวซ์, เรื่องเดิม, หน้า 3

3/ กรมศิลปากร, เอกสารของครอว์ฟอร์ด, นายไพโรจน์ เกษเม่นกิจ แปล กรุงเทพ : โรงพิมพ์การศาสนา, 2515) หน้า 96

4/ ม. ปาลเลกัวซ์, เรื่องเดิม, หน้า 95

5/ James C. Ingram, **Economic Change in Thailand 1850-1970** (London : Oxford University Press, 1971) p. 7

เป็นพืชหลัก การปลูกข้าวทำในบริเวณที่ราบลุ่มซึ่งมีน้ำท่วมถึงค่อนข้างสม่ำเสมอทุกปี การชลประทานที่ทำขึ้นโดยมนุษย์นั้น ส่วนใหญ่ทำกันเพียงในภาคเหนือ ซึ่งที่ดินอยู่ในระดับสูง จนน้ำตามธรรมชาติไม่อาจคงอยู่ได้นานพอ แต่ในที่ราบลุ่มภาคกลางนั้น การเพาะปลูกพึ่งอยู่แต่ฝนฟ้าตามฤดูกาลเท่านั้น เกือบไม่ได้มีการพัฒนา เครื่องมือหรือวิธีการใด ๆ ในการควบคุมปริมาณน้ำเลย การขุดคลองถึงแม้จะมีมากพอสมควรแต่จุดมุ่งหมายก็เพื่อการคมนาคมเป็นสำคัญ มิใช่เพื่อการชลประทานสำหรับการผลิตทางการเกษตร ประมาณว่าในราว พ.ศ. 2398 นี้ ไทยมีพื้นที่ปลูกข้าวอยู่ประมาณ 5.8 ล้านไร่ และผลิตข้าวได้ราวปีละ 1.4 ล้านตัน

สำหรับพืชอื่น ๆ นั้น เมื่อเทียบความสำคัญกับข้าวแล้ว ก็จัดอยู่ในอับดับรองลงไปมาก แต่มิใช่จะไม่มีความสำคัญเสียเลย เนื่องจากชาวนาในสมัยก่อน พ.ศ. 2398 นั้น ปลูกข้าวไว้มากกว่าที่จะเป็นเพื่อ การบริโภคของครอบครัวเพียงเล็กน้อยเท่านั้น และขณะเดียวกันก็มีแนวโน้มจะทำทุกอย่างด้วยตัวเองเป็นส่วนใหญ่ กล่าวคือโดยทั่วไปเขาจะปลูกผัก ผลไม้ ฯลฯ เอง การปลูกพืชอื่นนอกจากข้าว จึงมีอยู่แทบจะทุกครัวเรือน

ในช่วง พ.ศ. 2398 นั้น พืชสำหรับทำน้ำตาลอันได้แก่อ้อย มีการปลูกกันมาก เนื่องจากมีการตั้งโรงงานน้ำตาลขึ้นเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะแถบนครชัยศรี การปลูกอ้อยในบริเวณนั้น จึงมีมากเป็นพิเศษ สำหรับเป็นวัตถุดิบ แก่โรงงานน้ำตาล

การปลูกฝ้ายสำหรับทอผ้านั้น ก็มีอยู่โดยทั่วไปเกือบทุกหมู่บ้าน เนื่องจากการทอผ้าเป็นอุตสาหกรรม ที่ทำกันแทบทุกครัวเรือน แต่เนื่องจากส่วนใหญ่เป็นการทอผ้าเพื่อใช้เอง การปลูกฝ้ายจึงมีลักษณะกระจายทั่วไปแต่ก็ไม่มากนัก

พืชที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือพริกไทย ซึ่งมีการผลิตเพื่อสนองความต้องการของตลาดต่างประเทศ ทั้งในประเทศจีนและยุโรป พริกไทยมีปลูกมากที่แถบจันทบุรี โดยผู้ปลูกพริกไทยส่วนใหญ่นั้นเป็นชาวจีน

พืชอีกประเภทหนึ่งที่สำคัญไม่น้อยคือยาสูบ ซึ่ง ครอว์ฟอร์ด ที่เข้ามาเมืองไทยใน พ.ศ. 2364 กล่าวไว้ว่า "...เมื่อ 20 ปีก่อนโน้นยังต้องสั่งเข้ามาจากชวา แต่ในปัจจุบันชาวสยามผู้บริโภคสินค้านี้ สามารถผลิตไม่แต่เพียงสนองความต้องการของตนเท่านั้น แต่ยังมีเหลือสามารถส่งออกไปจำหน่ายยังกัมพูชาและญวนในปริมาณที่สูงอีกด้วย"[6/]

สำหรับการผลิตทางการเกษตรด้านอื่นนั้น จากการที่ประชากรไทยแต่เดิมมีอาหารหลักอยู่ 2 ชนิดคือ ข้าวกับปลา ดังนั้นการเลี้ยงสัตว์ส่วนใหญ่จึงเป็นเพื่อใช้งาน เช่น โคและกระบือ นอกจากนั้นการประมง ยังได้เป็นอาชีพของคนส่วนมากเพราะประชากรส่วนใหญ่นั้น อย่างน้อยก็จะ

6/ กรมศิลปากร, เอกสารของครอว์ฟอร์ด, หน้า 103

ใช้เวลาบางส่วนไปในการประมงแทบทุกคน ปลาที่จับได้นั้นมีทั้งน้ำจืด และน้ำเค็ม ปลาที่เหลือกินจะถูกตากแห้งเก็บไว้กินตลอดปี รวมทั้งมีการส่งออกสินค้าปลาแห้งนี้ไปยังประเทศจีน และประเทศใกล้เคียงมาเป็นเวลานานแล้วด้วย

การผลิตทางอุตสาหกรรม

การผลิตทางอุตสาหกรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ส่วนใหญ่เป็นลักษณะอุตสาหกรรมในครัวเรือน ซึ่งใช้เวลาว่างทำและเป็นการผลิตเพื่อใช้เองเป็นส่วนใหญ่ โดยวิธีนี้ประชากรไทยจึงได้สิ่งที่ต้องการใช้เกือบทุกอย่าง ยังมีอุตสาหกรรมอีกส่วนหนึ่ง ซึ่งแตกต่างไปจากลักษณะข้างต้น นั่นก็คือการผลิต โดยช่างฝีมือให้แก่เจ้าขุนมูลนายผู้มั่งคั่ง ซึ่งให้ช่างฝีมือสร้างสิ่งของที่สวยงามให้สำหรับตน โดยผ่านระบบไพร่เป็นส่วนใหญ่ช่างฝีมือที่ต้องการก็ได้แก่ ช่างโลหะ ช่างเครื่องเงิน ช่างลงรัก ช่างเงิน และช่างทอง เป็นต้น

ยังมีการอุตสาหกรรมที่เริ่มมีความสำคัญขึ้นมาอีกบางอย่าง ซึ่งมีลักษณะแตกต่างออกไป นั้นก็คือมีลักษณะเป็นอุตสาหกรรมโรงงานและใช้แรงงานจ้างเป็นจำนวนมาก อุตสาหกรรมดังกล่าว ได้แก่ โรงต้มกลั่นสุรา และโรงงานน้ำตาล ซึ่งใช้แรงงานชาวจีนเป็นสำคัญ โดยเฉพาะการผลิตน้ำตาลนั้น ขยายตัวไปอย่างมาก ครอว์ฟอร์ด คาดว่าในราว พ.ศ. 2364 นั้นมีการส่งออกไปจำหน่ายนอกประเทศถึงราว 8 หมื่นหาบต่อปี[7/]

การค้า

การค้าในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนปี พ.ศ 2398 นั้น ยังไม่กว้างขวางมากนัก เนื่องจากยังมีสิ่งขัดขวางการค้าอยู่มากโดยเฉพาะทางด้านการค้าระหว่างประเทศ ต่อเมื่อมีการทำสัญญาค้ากับชาติตะวันตกตั้งแต่ปี พ.ศ. 2398 เป็นต้นไปแล้ว การค้าทั้งภายในและระหว่างประเทศปรากฏว่าขยายตัวไปจากเดิมอย่างรวดเร็วมาก

(1) การค้าภายในประเทศ

การค้าภายในของไทยช่วงราว พ.ศ. 2390 นั้น ส่วนใหญ่คงจะเป็นแบบแลกเปลี่ยนค้าขายในท้องถิ่น การเคลื่อนย้ายสินค้าระหว่างท้องถิ่นคงจะมีไม่มากนัก สาเหตุหนึ่งก็เพราะการคมนาคมที่ไม่สะดวกและสิ้นเปลืองมากและอีกสาเหตุหนึ่งก็คือ ทุก ๆ เขตสามารถผลิตสิ่งของต่าง ๆ ที่จำเป็นในการครองชีพได้เองอยู่แล้ว การค้าอาจจะมีได้ค่อนข้างมากก็ในแถบริมแม่น้ำใหญ่ และที่ราบลุ่มตอนกลางเนื่องจากการคมนาคมสามารถทำได้สะดวกโดยทางน้ำ

7/ กรมศิลปากร, เอกสารครอว์ฟอร์ด, หน้า 103

ในสมัยนั้นชาวจีนดูเหมือนจะเข้าควบคุมการค้าระหว่างเขตของไทยไว้โดยสิ้นเชิง[8/] พวกเขานำสินค้าเข้าไปขายยังเขตต่าง ๆ เท่าที่การคมนาคมทางน้ำจะไปถึง และบางทีก็เข้าไปถึงหมู่บ้านที่อยู่ห่างไกลมาก ๆ ด้วย แล้วขายสินค้าที่นำไปเป็นเงินหรือแลกกลับมาเป็นสินค้าอื่น ส่วนในหมู่ชาวไทยด้วยกันนั้น ผู้ดำเนินการค้าส่วนใหญ่เป็นสตรี ซึ่งนำสินค้าไปสู่ตลาด แล้วทำการต่อรองกับพ่อค้าชาวจีน ในปี พ.ศ. 2393 และต่อ ๆ มานั้นดูเหมือนว่า ชาวไทยเกือบจะไม่พยายามแข่งขันค้าการค้าเลย และในช่วงรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ พ่อค้าชาวตะวันตกก็ไม่ได้แข่งขันกับชาวจีนมากนัก เพราะพ่อค้าที่จะเข้าไปยังเขตชนบทไกล ๆ จะต้องทำการค้าขนาดย่อยและต้องทำการต่อรองในการซื้อขายแทบทุกอย่างซึ่งพ่อค้าชาวตะวันตกไม่ปรารถนาจะทำเช่นนั้น ยิ่งกว่านั้นชาวจีนยังได้รับอนุญาตให้เคลื่อนย้ายได้อย่างเสรีภายในประเทศ ในขณะที่รัฐบาลไทยมีแนวโน้มจะจำกัดกิจกรรมของพ่อค้าตะวันตกอย่างใกล้ชิด จนถึงกับมีข้อกำหนดห้ามออกนอกเขตกรุงเทพฯ ก่อนได้รับอนุญาตด้วย ข้อได้เปรียบอีกอย่างหนึ่งของพ่อค้าชาวจีนก็คือ การซื้อขายส่วนใหญ่เป็นแบบแลกของต่อของ ผลผลิตพื้นบ้านที่ได้จากการแลกเปลี่ยนนั้นจะถูกนำเข้ามายังกรุงเทพฯ เพื่อขายต่อหรือไม่ก็ส่งออก และสำหรับสินค้าที่จะส่งออกนั้น พ่อค้าชาวจีนก็ได้เปรียบตรงที่สำเภาจีนที่เดินระหว่างจีนและเอเชียอาคเนย์มีมากและมาบ่อย ๆ ในขณะที่เรือสินค้าของชาติตะวันตกนาน ๆ จะมาสักครั้ง นอกจากนี้ ความสัมพันธ์ใกล้ชิดระหว่างพ่อค้าจีนและข้าราชการยังทำให้พ่อค้าเหล่านี้ได้เปรียบในการขายสินค้าในกรุงเทพฯ ด้วย

เหตุผลสำคัญอีกอย่างหนึ่งของข้อได้เปรียบของชาวจีน คือการที่รัฐบาลมักให้สัมปทานผูกขาดในการค้าสินค้าบางอย่าง เมื่อพ่อค้าชาวจีนได้สัมปทานผูกขาด (ซึ่งปกติก็จะได้) ผู้ผูกขาดชาวจีนต่าง ๆ ก็จะตกลงกันและร่วมมือกันในระหว่างเขตต่าง ๆ บุคคลภายนอกจึงพบว่าเป็นการยากที่จะเข้าแทรกแซง ในช่วงก่อนที่จะมีการขายสัมปทานผูกขาดแก่ชาวจีนนั้น สินค้าที่ให้สัมปทานมักถูกผูกขาดโดยรัฐบาลอยู่ก่อนแล้ว และมีการขายสัมปทานผูกขาดแก่ชาวจีนในสมัยรัชกาลที่ 3

การเคลื่อนไหวของสินค้าเป็นแบบเคลื่อนเข้าสู่กรุงเทพจากนอกเมือง ทั้งจากการที่พ่อค้าคนกลางชาวจีนนำเข้ามา และจากรูปของการจ่ายภาษีเป็นสิ่งของและรูปของส่วย กล่าวได้ว่าผลผลิตส่วนเกินของประเทศดูเหมือนจะส่งมาเลี้ยงคนในกรุงเทพฯ (ซึ่งมีอยู่ราว 8-10% ของประชากรทั้งหมด) ซึ่งไม่สามารถผลิตเลี้ยงตัวเองได้เพียงพอเกือบทั้งหมด

(2) การค้าระหว่างประเทศ

ในช่วงก่อน พ.ศ. 2398 การค้ากับต่างประเทศส่วนใหญ่ของไทย เป็นการค้ากับ

8/ เรื่องเดิม, หน้า 4

ประเทศในเอเชียด้วยกัน การค้ากับชาวยุโรปมีส่วนน้อยมากนับตั้งแต่เคยมีการติดต่ออย่างใกล้ชิดกับชาติตะวันตกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชแห่งกรุงศรีอยุธยา ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับตะวันตกก็เกือบจะขาดตอนลงจนถึงปี 2398 แต่การค้ากับประเทศอื่นนั้นไม่ได้หยุดชะงักไปด้วย เพราะจาก พ.ศ. 2243-2398 นั้น ถ้าไม่ใช่ยามสงครามแล้วไทยก็ยังคงมีการค้าอย่างคล่องตัวกับจีนและเพื่อนบ้านในเอเชียอาคเนย์ตลอดมา

ในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้น ทางยุโรปกำลังทำสงครามนโปเลียน ดังนั้นนาน ๆ จึงมีเรือค้าค้ามาลำหนึ่ง ครั้งถึงสมัยรัชกาลที่ 2 นั้น ทรงแต่งเรือไปค้าขายต่างเมืองและมีเจ้านาย ข้าราชการพ่อค้าส่งสินค้าไปขายตามเมืองต่างประเทศด้วย ได้มีเรือไปจนถึงมาเก๊าซึ่งโปรตุเกสได้มาจากจีน โปรตุเกสจึงเข้ามาติดต่อและประสงค์จะทำสัญญาการค้าด้วย แต่ไทยเพียงอนุญาตให้เข้ามาค้าขายเท่านั้น

ในระยะต่อมากับปรากฏมีเรือชาติอเมริกัน โปรตุเกส และอังกฤษเข้ามาติดต่อค้าขายบ่อยครั้งขึ้น ขณะนั้นสงครามในยุโรปสิ้นสุดแล้ว โดยอังกฤษเป็นฝ่ายชนะและทำให้อังกฤษมีอำนาจขึ้นมากที่สุดในทางตะวันออก ลักษณะการที่อังกฤษปกครองทางตะวันออกนั้นได้มอบอำนาจแก่ บริษัทอีสต์อินเดียที่มาลงทุนตั้งค้าขายเป็นหลักแหล่งและช่วยแผ่อาณาเขตแก่อังกฤษในอินเดียมาก่อน โดยให้อำนาจปกครองเหมือนเป็นรัฐบาลต่างหาก อังกฤษแต่งตั้งผู้สำเร็จราชการมาให้ที่อินเดียเป็นประธานบัญชาการตามอนุมัติของบริษัท ในสมัยรัชกาลที่ 2 ไทยกับอังกฤษเคยมีเรื่องบาดหมางกันกรณีทางมลายูซึ่งอังกฤษพยายามเข้าครอบครอง แต่พอต้นรัชกาลที่ 3 อังกฤษได้หันมาทำไมตรีชวนไทยเป็นสัมพันธมิตรช่วยกันตีพม่า พอรบชนะไทยกับอังกฤษจึงทำสัญญากันใน พ.ศ.2369 เรียกว่าสัญญาเบอร์นี เป็นสัญญาฉบับแรกที่ไทยทำกับต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ ตามสัญญานี้ในส่วนเกี่ยวกับการค้านั้น ได้ยอมให้เรือกำปั่นอังกฤษมาค้าขายในกรุงเทพฯ โดยเสียแต่ค่าจังกอบตามขนาดปากเรือแทนการเสียภาษีสินค้าเข้า

เมื่อทำสัญญากันแล้ว อังกฤษกับไทยก็รักษาทางไมตรีกับไม่มีเหตุผิดพ้องหมองหมางกันกว่า 20 ปี ในระหว่างนั้นอเมริกันก็เข้ามาค้าขายแต่งทูตเข้ามาขอทำหนังสือสัญญาไมตรี ไทยจึงทำสัญญากับอเมริกันอีกชาติหนึ่ง อนุญาตให้มาค้าขายทำนองเดียวกับสัญญาที่ทำกับอังกฤษ

ลักษณะการจัดการทางการค้าในช่วงก่อน พ.ศ. 2398 นั้น โดยทั่วไปแล้วการค้าระหว่างประเทศดำเนินการโดยพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการและเอกชน (ชาวจีน) ที่ซื้อสัมปทานผูกขาดไป เมื่อเซอร์จอห์น เบาริงเข้ามาเจรจาใน พ.ศ. 2398 นั้น เขาพบว่าการค้าส่วนใหญ่ทำโดยผ่านการผูกขาดของพระมหากษัตริย์ ขุนนาง และคนจีนซึ่งเป็นจริงทั้งในด้านการค้าภายในและต่างประเทศ

วิธีการขายของหลวงนั้นไม่ใช่เอาอำนาจราชการไปกะเกณฑ์ เอาทรัพย์สมบัติของผู้หนึ่งผู้ใดมาต้องลงทุนซื้อหาและเสียค่าใช้จ่ายอย่างพ่อค้า ถ้าจะผิดจากที่พ่อค้าทำก็คือของหลวง

ได้ประโยชน์น้อยกว่า เพราะทำกันหลายต่อ การรั่วไหลมีมาก เช่นที่ครอว์ฟอร์ด เมื่อเข้ามาในรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2364) นั้น ได้บันทึกไว้ว่า[9/] รัชกาลที่ 3 สมัยยังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ได้รับสั่งบอกว่าเรือหลวงไปค้าขายที่อินเดียขาดทุนถึง 250 ชั่ง ซึ่งครอว์ฟอร์ดก็ลงความเห็นด้วยว่าเพราะไทยไม่มีเอเย่นต์ที่ดีมีแต่แขกที่หาประโยชน์ไม่สุจริต จึงถูกฉ้อฉลจนขาดทุน

รัชกาลที่ 4 เองได้ทรงเขียนอธิบายระบบการค้าในสมัย 3 รัชกาล ก่อนเอาไว้ว่า ในสมัยรัชกาลที่ 1 และ 2 นั้น พระมหากษัตริย์ ทรงทำการค้าเอง โดยสินค้าหลายอย่างถูกผูกขาดโดยพระมหากษัตริย์ และมีสินค้าอีกหลายอย่างที่พ่อค้าจะซื้อไม่ได้ จนกว่าพระมหากษัตริย์จะทรงซื้อได้เพียงพอแล้ว การค้าส่วนใหญ่เป็นการค้าขายกับจีน แต่ในระหว่างรัชกาลที่ 2 นั้น อาจเป็นเพราะว่ากำไรลดลง จึงทรงให้เสรีแก่พ่อค้าเอกชนมากขึ้น โดยหันไปหารายได้จากภาษีสินค้าแทน และต่อมาในสมัยต้นรัชกาลที่ 4 การค้าของรัฐก็ได้เลิกไป

(ก) การค้าขาเข้า

สินค้าเข้าในสมัยก่อน พ.ศ.2398 นั้น ประกอบไปด้วยสินค้าหัตถกรรม และเป็นสินค้าบริโภคเป็นส่วนใหญ่[10/] สินค้าเข้าทั่วไปนั้นเป็นพวกสินค้าที่มาจากเมืองจีน ได้แก่ ผ้าไหม เครื่องถ้วยชาม เครื่องเคลือบ ชนิดเนื้อละเอียด ชาจีน กระดาษ ของเล่นเด็ก และเครื่องนุ่งห่มบางประเภท ส่วนสินค้าเข้าที่มาจากอินเดียนั้นได้แก่ ฝิ่น เสื้อผ้าสำเร็จรูป ไหมปัก และโดยเฉพาะผ้าฝ้ายดอกจากอินเดียนั้นเป็นสินค้าที่แพร่หลายในประเทศไทยมาแต่ดึกดำบรรพ์ ผู้คนที่อยู่ใกล้เมืองหลวงนิยมใช้สินค้านี้เป็นอันมาก การสั่งเข้าจึงเป็นราว 500 มัดต่อปี

สำหรับสินค้าจากยุโรปที่ไทยต้องการมากนั้นคือ ผ้าฝ้ายสีขาว ผ้าขนสัตว์ ชนิดราคาถูก ปืน และเครื่องแก้ว นอกจากนี้สินค้าเข้าในสมัยนั้นยังมีมาจากญวนและกัมพูชา โดยส่วนใหญ่เป็นไหมดิบและจากหมู่เกาะสุมาตรา บอร์เนียว และเกาะซีเลบิส ซึ่งส่วนใหญ่เป็นทองคำ และผ้าพื้นเมือง

โดยทั่วไปแล้วปรากฏว่าสินค้าเข้านั้นมีมูลค่าน้อยกว่าสินค้าออกและไทยได้ส่วนได้เปรียบดุลการค้านี้เข้ามาในประเทศในรูปของทรัพย์สมบัติมีค่า เจ้าหน้าที่ของบริษัทอิสต์อินเดียซึ่งเข้ามาเมืองไทย ใน พ.ศ. 2393 ประมาณว่ามูลค่าสินค้าเข้าของไทยในระยะนั้นเป็นราว 4,331,000 บาท ในขณะที่มูลค่าสินค้าออกเป็นราว 5,585,000 บาท[11/]

9/ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2** เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา) หน้า 142-145

10/ รายละเอียดเรื่องสินค้าเข้าดู กรมศิลปากร, **เอกสารของครอว์ฟอร์ด** หน้า 105-109

11/ James C. Ingram, **Economic Change in Thailand** 1850-1970 (London : Oxford University Press, 1971) p. 26

(ข) การค้าขาออก

ตามบันทึกของเจ้าหน้าที่บริษัท อิสต์อินเดียของอังกฤษ ใน พ.ศ. 2393[12/] นั้นปรากฏว่ารายการสินค้าออกที่สำคัญอันดับหนึ่ง คือ น้ำตาล รองลงไปคือ เขาสัตว์ หนังสัตว์และฝ้ายดิบ ซึ่งมีมูลค่าส่งออกประมาณ 7 แสนบาท, 5 แสนบาท และ 4 แสน 5 หมื่นบาทตามลำดับ เป็นที่น่าสังเกตว่าการส่งข้าวออกมีน้อยมาก และไม่ได้เป็นสินค้าออกสำคัญในสมัยนั้น (มูลค่าเพียง 1 แสน 5 หมื่นบาท)

ไม่ว่าจำนวนการส่งออกข้าวจะเป็นเท่าใดก็ตามปรากฏว่า อังกฤษไม่ได้มีส่วนเลยในช่วงนี้เพราะตามสนธิสัญญาที่ทำไว้กับเบอร์นี ใน พ.ศ. 2369 นั้น ห้ามอังกฤษนำข้าวออกและข้อกำหนดนี้มีการควบคุมอย่างเข้มงวด แม้ว่าเบอร์นีจะบันทึกไว้ว่า "พระคลังบอกว่า ถ้าในฤดูกาลที่มีข้าวมากแล้วพ่อค้าอังกฤษขอส่งข้าวออกก็จะได้รับอนุญาต" แต่ก็ปรากฏว่าทางราชการไทยไม่ได้ตีความสนธิสัญญาอย่างที่เบอร์นีคาดหวังไว้

ในสมัยรัชกาลที่ 3 นั้น การส่งออกข้าวเป็นของต้องห้าม ยกเว้นเมื่อได้สำรวจแล้วพบว่าข้าวมีเพียงพอที่จะกินได้ 3 ปีในประเทศเท่านั้น ข้อห้ามนี้ทำให้ทางไทยอาจห้ามส่งออกข้าวเมื่อใดก็ได้ เพราะไม่มีทางใดพิสูจน์ได้ว่า ข้าวจำนวนที่ต้องการเก็บไว้นั้นมีอยู่จริงหรือไม่ อาจกล่าวได้ว่าการค้าต่างประเทศไม่ว่าข้าวหรือสินค้าอื่นใด เป็นการค้าที่รัฐบาลพิจารณารวมเข้าไปกับนโยบายการเมืองด้วย

ตามบันทึกของครอว์ฟอร์ด[13/] นั้น น้ำตาลที่ส่งออกเป็นผลผลิตจากชาวจีนและเป็นการผลิตที่ขยายตัวอย่างรวดเร็ว ใน พ.ศ. 2364 นั้น คาดว่าส่งออกได้เป็นปริมาณราว 8 หมื่นหาบต่อปี พืชที่มีการส่งออกมากอย่างหนึ่งคือพริกไทย ซึ่งก็ปลูกโดยชาวจีนและส่งออกไปยังประเทศจีนได้ประมาณปีละ 6 หมื่นหาบ นอกจากนี้ชาวจีนยังได้ส่งออก นอแรด และเขากวาง เพื่อใช้เป็นองค์ประกอบในการผลิตยาจีนและส่งกระดูกสัตว์ไปบดเป็นผงทำปุ๋ยในประเทศจีน ซึ่งดินจืดด้วย

สินค้าออกที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ เครื่องเหล็ก ซึ่งชาวจีนเป็นผู้ผลิตอีก เช่นกันและส่งไปจำหน่ายบริเวณหมู่เกาะมลายู กัมพูชา และญวน ราคานั้นอยู่ในเกณฑ์ย่อมเยา เพราะต้นทุนผลิตในด้านค่าจ้างต่ำ

การส่งออกโดยทั่วไปนั้น ส่วนใหญ่อยู่ในมือของชาวจีน ครอว์ฟอร์ด ได้ประมาณไว้ว่าการค้าต่างประเทศที่ตกในมือชาวจีนเป็นราว 39,000 ตันต่อปี (คิด 16 หาบ = 1 ตัน) เป็นการค้ากับอเมริกันราว 800 ตันต่อปี กับอินเดียของอังกฤษราว 1 พันตันและกับชาวมลายู

12/ Ibid., pp. 21-22

13/ กรมศิลปากร, **เอกสารของครอว์ฟอร์ด** หน้า 96-122

ราว 1 พันตันต่อปี ปรากฏว่าพ่อค้าชาวจีนนั้นได้รับสิทธิผูกขาด โดยสามารถซื้อสัมปทานจากรัฐบาล ได้ทำให้สามารถผูกขาดการส่งออกในสินค้าที่ต่างประเทศต้องการ และสินค้าฟุ่มเฟือย อันได้แก่ พริกไทย กระวาน รง ไม้ฝาง ไม้กฤษณา ยางรัก งาช้าง ดีบุก รังนก และไข่เต่า

โดยสรุปแล้วสินค้าออกของไทยนั้นส่วนใหญ่เป็นผลผลิตธรรมชาติที่ยังไม่ได้แปรรูป และโดยทั่วไปในช่วงก่อน พ.ศ. 2398 นี้ มูลค่าสินค้าออกมากกว่ามูลค่าสินค้าเข้าอยู่เสมอ

เงินตรา

เงินตราในสมัยรัตนโกสินทร์ นั้นยังคงใช้เงินพดด้วงและเบี้ยกันมาจนถึงรัชกาลที่ 4 โดยเงินพดด้วงในรัชกาลที่ 1 นั้น ตราประทับเป็นรูปจักร กับรูปบัวอุณาโลม โดยทำเป็น 6 ขนาด คือ บาท สองสลึง สลึง เฟื้อง สองไพ และไพ ครั้นถึงรัชกาลที่ 2 ตราประทับคือ ตราจักรกับตราครุฑ เงินที่ออกมาใช้มี 4 ขนาด คือ บาท สองสลึง สลึง และเฟื้อง ในรัชกาลที่ 3 ตราประทับเป็น ตราจักรกับตราปราสาท และมี 6 ขนาด เหมือนสมัยรัชกาลที่ 1 ส่วนในรัชกาลที่ 4 ก่อนปี พ.ศ. 2398 นั้น เงินตราก็ยังคงเป็นเงินพดด้วงอยู่ โดยตราประทับเป็นตราจักรกับตรามงกุฎ และทำเป็น 4 ขนาด เหมือนสมัยรัชกาลที่ 2

สำหรับเบี้ยนั้นในรัชกาลที่ 1 มีอัตรา 400 เบี้ยต่อ 1 เฟื้อง ต่อมาราคาตกลงเมื่อมีเรือต่างประเทศเข้ามาค้าขายมากในรัชกาลหลัง ๆ แต่ราคานั้นไม่คงที่อาจขึ้นลงผิดกันได้มาก ตามเวลาที่ชาวต่างประเทศบรรทุกเบี้ยมาขายมากน้อย เช่น คราวเบี้ยมาก ราคาอาจลดเป็นถึง 1 พันเบี้ยต่อเฟื้อง แต่ถ้าเบี้ยขาดราคาก็ขึ้นได้ถึง 600 เบี้ยต่อเฟื้อง

การคลังของราชอาณาจักร

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ระบบการคลังของราชอาณาจักร ยังคงเลียนแบบจากสมัยอยุธยาตอนปลาย การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญจากสมัยอยุธยา จึงยังไม่มีมากนัก เพียงแต่มีการเก็บภาษีเป็นเงินมากยิ่งขึ้น และในรัชกาลที่ 3 ได้มีการให้เอกชนประมูลเป็นเจ้าภาษีนายอากรอย่างกว้างขวางมาก นอกจากนี้ทางด้านรายจ่ายก็ปรากฏว่า ได้มีการจ่ายเงินจ้างแรงงานเพื่อทำงานสาธารณะให้กับรัฐบาลเป็นครั้งแรกอีกด้วย เพราะแต่เดิมใช้แรงงานเกณฑ์จากระบบไพร่เป็นสำคัญ

(1) รายได้ของรัฐบาล

แหล่งที่มาสำคัญของรายได้รัฐบาลในช่วงก่อน พ.ศ. 2398 นั้นได้แก่

(ก) ภาษีผลผลิต

ที่สำคัญก็คืออากรค่านา และอากรสวนสำหรับค่านานั้น แต่เดิมเก็บเป็นหางข้าว (คือเก็บเป็นข้าว) เพิ่มมาเก็บเป็นเงินในสมัยรัชกาลที่ 3 ลักษณะการเก็บหางข้าวนั้น ก็คือราษฎรทำนาได้ข้าวมากน้อยเท่าใด ก็ถูกแบ่งส่วนเป็นภาคหลวงตามสมควร ในสมัยรัชกาลที่ 2 นั้น เก็บ

ภาคหลวงไร่ละ 2 สัดครึ่ง เจ้าของนาต้องขนข้าวอันเป็นส่วนที่เสียภาษีนี้มาส่งขึ้นยุ้งฉางของหลวงเอง ลักษณะที่เก็บหางข้าวนั้นกำหนดนาเป็น 2 ชนิด คือนาคูโค นั้นจะทำหรือไม่ทำก็ต้องเสียหางข้าว ส่วนอีกชนิดหนึ่งคือ นาฟางลอย นั้นถ้าปีใดไม่ได้ทำก็ไม่ต้องเสีย

ส่วนอากรสวน เพราะเหตุที่วิธีเก็บเงินอากรสวนนั้น เก็บตามจำนวนและชนิดของต้นผลไม้ ซึ่งให้ประโยชน์แก่เจ้าของสวน การเปลี่ยนแปลงอาจมีเสมอ ดังนั้นเพื่อให้เจ้าของสวน ได้รับความยุติธรรม คือแบ่งส่วนผลประโยชน์ที่ได้ตามจริงเป็นอากรของหลวง ไม่ให้มากหรือน้อยเกินไป จึงมีประเพณีแต่งเจ้าพนักงานออกไปสำรวจเรียกว่า "เดินสวน" นาน ๆ ครั้ง เพื่อให้ได้ความเป็นจริง โดยปกติมักทำเมื่อเปลี่ยนรัชกาลใหม่ ข้าหลวงเดินสวนมีหน้าที่ตรวจรังวัดที่ดินและทำโฉนดให้แก่เจ้าของสวน ในหนังสือโฉนดนั้นจะลงไว้ว่า สวนใดมีต้นผลไม้ ซึ่งต้องพิกัดอากรอย่างใดเท่าใด เมื่อเดินสวนแล้ว เจ้าพนักงานพระคลังสวนก็จะเก็บเงินอากรตามโฉนด ซึ่งข้าหลวงเดินสวนได้ทำไว้ ทุกปีไปจนกว่าจะได้เดินสวนใหม่

ภาษีการผลิตอย่างอื่นก็ได้แก่ภาษีที่เก็บจากการต้มกลั่นสุรา, ภาษีที่เก็บจากการทำการประมง (เรียกว่าอากร ค่าน้ำ) และภาษีที่เก็บจากการตั้งบ่อนพนัน เป็นต้น ในสมัยรัชกาลที่ 3 ได้มีการฟื้นฟูการประมูลผูกขาดภาษีอากรขึ้นมาขนานใหญ่ ซึ่งเป็นผลจากการที่รายได้ไม่พอรายจ่ายมาตั้งแต่รัชกาลที่ 2 มีการเพิ่มชนิดของภาษีขึ้นอีกถึง 38 ประเภท ซึ่งเป็นลักษณะภาษีผูกขาดโดยให้บทบาทแก่เอกชน ซึ่งส่วนมากจะเป็นคนจีน ทำให้ได้รายได้จากภาษีเพิ่มขึ้นจากสมัยรัชกาลที่ 2 ถึงกว่า 10 เท่า วิธีการว่าจะเก็บภาษีอะไรบ้างนั้น โดยทั่วไป ทางราชการไม่ได้คิดผู้ที่คิดคือชาวจีนที่ต้องการเป็นเจ้าภาษีจะเป็นผู้เที่ยวสำรวจดูการทำมาหากินของพลเมือง และเห็นว่าพอจะเก็บภาษีอะไรได้ก็ถวายฎีกาแนะนำให้เก็บภาษีนั้นแล้วเสนอตัวเอง ขอเป็นเจ้าภาษี วิธีการนี้แม้จะทำให้รัฐได้รายได้เพิ่มขึ้นก็จริง แต่ทำให้มีการเก็บภาษีเล็กภาษีน้อยเกิดความเดือดร้อนแก่ประชาชนมาก เพราะเป็นการเรียกเก็บจากการทำมาหากินแทบทุกอย่าง แล้วแต่จีนจะคิดถวายฎีกาหลังจากเก็งกำไรแล้ว ส่วนใหญ่นั้นเก็บจากสินค้าจำเป็นแก่การดำรงชีพของประชาชนเช่น กะทะ ได้ ชัน น้ำมันยาง ฯลฯ ซึ่งเป็นภาษีที่คนจนจ่ายเป็นส่วนมาก นอกจากนั้นปรากฏว่าในช่วงนี้รัฐบาลยังไม่ได้มีหลักเกณฑ์ทางการคลังที่รัดกุม ด่านภาษีของพวกเจ้าภาษีนี้ จึงมีการกระจัดกระจายทั่วไปราษฎรต้องถูกตรวจเก็บภาษีซ้ำซ้อนเกิดความเดือดร้อน จนในรัชกาลที่ 4 ทรงให้ยุบโรงภาษีที่อยู่กระจัดกระจายมารวมไว้ที่ด่าน ในที่เดียวกันเพื่อแก้ความเดือดร้อน นอกจากนี้ยังปรากฏว่าเจ้าภาษีทำการข่มขู่ราษฎรหรือเก็บภาษีเกินพิกัดอยู่เสมอด้วย

การได้สิทธิผูกขาด เก็บภาษีนี้ จะมีการประมูลใหม่เป็นครั้งคราว โดยผู้ที่เสนอจะให้รายได้สูงสุดแก่รัฐ ก็จะได้ไปอย่างไรก็ตาม ปรากฏว่ารัฐได้รับรายได้จากเจ้าภาษีไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วยนัก เนื่องจากการบิดพริ้วของเจ้าภาษีไม่ส่งตามกำหนดบ้าง ส่งไม่ครบบ้าง ทั้งนี้เพราะเจ้าภาษีมีอิทธิพล ทั้งยังมีข้าราชการผู้ทุจริต สนับสนุนอยู่เบื้องหลังด้วย

ผลจากการให้มีประมูลภาษีนี้ทำให้สมาคมลับของชาวจีนที่เรียกว่าพวกตั้วเหี่ย หรืออั้งยี่ได้เริ่มมีบทบาทมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 3 กล่าวคือการประมูลภาษีนั้นปรากฏว่าได้แก่ จีนแทบทั้งหมด แต่การเสียภาษีนั้นย่อมไม่มีใคร พอใจเสียและอยากเสียน้อยที่สุด แต่ฝ่ายเจ้าภาษี ถ้าเก็บน้อยก็จะขาดทุน ถ้าเก็บได้มากก็ยิ่งเป็นประโยชน์ ก็เป็นธรรมดาที่จะพยายามใช้อุบายต่าง ๆ เรียกเร่งเอาเงินจากราษฎรให้ได้มากที่สุดแม้โดยไม่เป็นธรรมในส่วนของราษฎรไทยนั้น เนื่องจากทำมาหากินแต่พอเลี้ยงชีพจึงไม่มีสมบัติอะไรให้ต้องเสียภาษีนัก แต่พวกจีนที่มาตั้งทำมาหากินในเมืองไทยนั้นมุ่งหมายจะสะสมทรัพย์เป็นสำคัญ มีตัวเงินที่จะเรียกได้มากกว่าราษฎรที่เป็นไทย พวกจีนจึงได้รับความเดือดร้อนจากเจ้าภาษีนายอากรยิ่งกว่าไทย จะฟ้องร้องในศาลก็เสียเปรียบ เนื่องจากเจ้าภาษีเป็นเจ้าพนักงานทำการให้รัฐบาล จึงตั้งอั้งยี่ขึ้นเป็นกำลังกันการเบียดเบียนของเจ้าภาษี ส่วนทางฝ่ายเจ้าภาษีนั้นก็มีอั้งยี่ ของตนหนุนหลังอยู่ด้วย จึงเกิดวิวาทกันเสมอโดยเฉพาะตามหัวเมือง บางครั้งถึงกับเป็นจราจลต้องปราบปรามกันขนานใหญ่

(ข) การจ่ายทดแทนการถูกบังคับเกณฑ์แรงงาน

แรงงานบังคับตามระบบไพร่นั้น ถ้าเป็นไพร่หลวงที่อยู่ตามหัวเมืองไกลก็มีการยอมให้ส่งสิ่งของมาแทนแรงงานที่ต้องมาเข้าเวรรับราชการได้ มาแต่เดิมแล้ว สิ่งของที่ส่งมาซึ่งเรียกว่า "ส่วย" นี้ เป็นของที่ราชการต้องการทั้งนำไปใช้ในกิจการราชการต่าง ๆ และบางส่วนก็ถูกนำออกขายเป็นรายได้เข้าพระคลัง นอกจากนี้ ส่วยบางชนิดที่ไม่จำเป็นต่อราชการนัก อาจส่งเป็นเงินมาแทนก็ได้

สำหรับไพร่หลวงทั่วไปซึ่งต้องมาเข้าเวรรับราชการนั้น ในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้ผ่อนผันการเข้าเวรลงมา จากสมัยอยุธยาคือเป็นเพียงปีละ 4 เดือนในรัชกาลที่ 1 และลดเป็นปีละ 3 เดือนในรัชกาลที่ 2 โดยที่ไพร่หลวงผู้ไม่ต้องการมาเข้าเวรเสีย "ค่าราชการ" ได้โดยจ่ายเป็นเงินปีละ 18 บาท ส่วนไพร่สมนั้น ถ้าไม่ต้องการมาเข้าเวรก็เสียปีละ 6 บาท และทาสเชลยเสียปีละ 1.50 บาท ถ้าเจ้านายของทาสต้องการไว้ใช้เองไม่ให้ต้องมาเข้าเวรก็จะจ่ายเงินให้แก่ราชการ

ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ เมื่อมีคนจีนเข้ามามาก แต่ไม่ได้มีการเกณฑ์แรงงานมาใช้ เพราะเห็นว่าเป็นต่างชาติ จึงให้เสียเงินแทนเรียกว่า "ผูกปี้" เพราะผู้ที่เสียภาษีแล้วจะมี "ปี้" ผูกไว้ที่ข้อมือเป็นหลักฐาน เงิน "ผูกปี้" นี้ เก็บ 3 ปีต่อครั้ง ๆ ละ 1.50 บาท เพิ่งมาเพิ่มเป็น 4.25 บาทในสมัยรัชกาลที่ 4 ภาระภาษีนี้เห็นได้ชัดว่าเบากว่าของคนไทยมาก เพราะคนไทยผู้ไม่ต้องการถูกเกณฑ์เป็นไพร่หลวงต้องจ่ายเงินถึง 18 บาทต่อปี

(ค) ภาษีศุลกากรและค่าผ่านทาง

รัฐบาลไทยได้รายได้ในรูปภาษีที่เกี่ยวกับการค้าระหว่างประเทศในหลายรูป ได้แก่

- ค่าเบิกร่องหรือค่าปากเรือ ซึ่งเป็นค่าอนุญาตให้เรือเข้ามาค้าขาย เก็บมากน้อย

ตามขนาดเรือ ค่าเบิกร่องนี้ ในสมัยรัชกาลที่ 2 ปรากฏว่าถ้าเป็นเรือใบ 3 เสา เก็บค่าปากเรือวาละ 80 บาท ถ้าเป็นเรือ 2 เสา เก็บวาละ 40 บาท

- ภาษีสินค้าเข้า อัตราเท่าที่ปรากฏคือ ในรัชกาลที่ 2 เก็บร้อยชัก 8
- ภาษีสินค้าออก ไม่มีอัตราแน่นอนแต่เก็บเป็นอย่าง ๆ ตามชนิดของสินค้า เช่น น้ำตาลทรายนั้น เก็บภาษีขาออกหาบละ 50 สตางค์ เป็นต้น

ในส่วนการค้าภายในประเทศนั้น ปรากฏว่ามีการเก็บค่าธรรมเนียมในการขนย้ายสินค้าภายในประเทศ โดยการตั้งด่านขนอนจัดเก็บตามเส้นทางคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำภายในประเทศ อัตราที่เก็บคือ ร้อยชัก 10

(ง) กำไรจากการค้าของรัฐบาล

กำไรจากการค้านี้ส่วนใหญ่ เนื่องมาจากคลังสินค้าที่ตั้งขึ้นเป็นของหลวง และมีหมายประกาศบังคับว่าสินค้าบางอย่าง ค้าขายได้แต่กับคลังสินค้าเท่านั้น ราษฎรผู้เสาะหาได้ สินค้านั้น ๆ ต้องนำมาขายให้พระคลังสินค้าแห่งเดียวจะไปขายให้ผู้อื่นไม่ได้ ส่วนผู้ที่จะค้าขายไปต่างประเทศก็ต้องมารับซื้อสินค้านั้น ๆ จากพระคลังสินค้าไป จึงเกิดกำไรแก่พระคลังสินค้า ในสมัยรัชกาลที่ 2 นั้น ปรากฏว่ามีสินค้า 10 ชนิด ที่ผูกขาดซื้อขาย โดยพระคลังสินค้าคือ รังนก ไม้ฝางดีบุก พริกไทย ไม้กฤษณา กระวาน ยางรัก รงและไข่เต่า นอกจากนั้นเข้าใจว่าการค้าช้างส่งต่างประเทศก็ผูกขาดโดยหลวงด้วย แต่ส่งจากตรังไปอินเดียไม่ได้บรรทุกจากกรุงเทพฯ

กำไรจากการค้าอีกอย่างหนึ่งคือ กำไรจากการแต่งสำเภาหลวงไปค้าขาย ซึ่งปรากฏว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 และ 2 นั้น สำเภาหลวงมี 2 ลำ[14/] ได้ไปค้าขายถึงสิงคโปร์บ้าง เกาะหมากบ้าง มาเก๊าบ้าง และบางครั้งก็ไปถึงอินเดีย

รายได้ที่เข้าประเทศในช่วงนี้นั้นปรากฏว่ามีน้อย ไม่ค่อยเพียงพอกับรายจ่าย เนื่องจากผลประโยชน์เก็บได้ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย ตกเรี่ยเสียหายเสียมาก เพราะเจ้านายขุนนางผู้ใหญ่ มีบ่าวไพร่คนละมาก ๆ ต่างก็ป้องกันผลประโยชน์ผู้คนของตนแผ่นดินจึงเสียเปรียบ ในสมัยรัชกาลที่ 1 และ 2 นั้น เงินหลวงที่ได้ในปีหนึ่ง ๆ บางปีก็พอเบี้ยหวัด บางปีก็ไม่พอต้องลดอัตราเบี้ยหวัดลง บางปีลดลง 1 ใน 3 บางปีถึงกับลดลง 1 ใน 2 [15/]

เมื่อจอห์น ครอว์เฟิด เข้ามาดำเนินการทางการทูตในสมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2364) ได้บันทึกจำนวนผลประโยชน์แผ่นดินที่ได้ไว้ดังนี้ [16/]

14/ การค้าของหลวงนี้คงมีบทบาทน้อยมาก เมื่อเทียบจากจำนวนเรือที่ จอห์น ครอเฟิด บันทึกไว้ เมื่อเข้ามาในรัชกาลที่ 2 ที่ว่า มีเรือหลวง 2 ลำ เรือเจ้านายและข้าราชการราว 20 ลำ และอีกราว 50 ลำ เป็นเรือพ่อค้า

15/ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2** เล่ม 2 หน้า 204

16/ กรมศิลปากร, **เอกสารของครอว์ฟอร์ด** หน้า 123-124

ภาษีที่ดิน	258,000	บาท
ภาษีสุรา	264,000	บาท
ภาษีการพนัน	260,000	บาท
ภาษีโรงเรือน	165,000	บาท
ภาษีประมง	64,000	บาท
ภาษีต่างด้าว (จีน)	2,000,000	บาท (สันนิษฐานว่ารวมค่าราชการด้วย)
ค่าสัมปทานรังนก	100,000	บาท
กำไรจากการขายไม้ฝาง	225,000	บาท
กำไรจากการขายดีบุก	60,000	บาท
กำไรจากการขายพริกไทย	320,000	บาท
กำไรจากการขายของอื่นในพระคลังสินค้า (กฤษณา รง ตะกั่ว งาช้าง กระวาน)	110,000	บาท
ภาษีขาเข้าและกำไรในการค้าขายนอกพระคลังสินค้า	200,000	บาท
รวมรายได้	2,226,000	บาท

ครอว์ฟอร์ด ยังได้ประมาณด้วยว่าเงินเหลือคงพระคลังมีน้อยเพราะใช้จ่ายมากเหลือคราวหนึ่งไม่เกิน 160,000 บาท

(2) รายจ่ายของรัฐบาล

รายจ่ายของรัฐบาลในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ กล่าวได้ว่าไม่แตกต่างไปจากสมัยอยุธยาตอนปลายนัก กล่าวคือส่วนใหญ่เป็นรายจ่ายในการบำเพ็ญพระราชกุศลและพระราชพิธีต่าง ๆ รายจ่ายให้แก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ ตลอดจนการซื้ออาวุธยุทโธปกรณ์ สำหรับยามสงคราม อย่างไรก็ตามในระยะนี้ได้มีรายจ่ายใหม่เพิ่มเข้ามาเป็นรายจ่ายทางด้านพัฒนาประเทศนั้นก็คือการขุดคลองลัดและทำถนนเพื่อการคมนาคม โดยจ้างแรงงานชาวจีนด้วยเงิน "ค่าราชการ" ทั้งนี้เพราะงานสาธารณะประเภทดังกล่าวนี้ แต่เดิมไม่เคยต้องเสียค่าใช้จ่าย เนื่องจากใช้แรงงานบังคับคือแรงงานไพร่ การจ้างแรงงานจีนทำงานสาธารณะเช่นนี้มีมากในสมัยรัชกาลที่ 3 ซึ่งนับเป็นครั้งแรกที่มีการใช้จ่ายในทางที่จะเป็นผลต่อเศรษฐกิจของราษฎรส่วนใหญ่ได้โดยตรง เนื่องจากทำให้การคมนาคมติดต่อสะดวกรวดเร็วขึ้น และคลองที่ขุดขึ้นนั้นแม้จะมีจุดมุ่งหมายเพื่อการคมนาคม แต่ก็สามารถใช้ประโยชน์ด้านการชลประทานได้ด้วย

คาดได้ว่ารายจ่ายของรัฐบาลนั้นคงถูกจำกัดอยู่ด้วยรายได้ ดังเห็นได้จากเมื่อรายได้ไม่พอในสมัยรัชกาลที่ 1 และ 2 ทำให้ต้องมีการตัดเบี้ยหวัด ข้าราชการลงเสมอ และการที่มีความพยายามเพิ่มรายได้ด้วยการยอมให้มีการประมูลภาษี อย่างกว้างขวางในสมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้น

การทำสนธิสัญญาการค้ากับต่างประเทศ

ในช่วงก่อน พ.ศ. 2398 นั้น แม้ไทยจะมีการทำสนธิสัญญาการค้าที่เรียกสัญญาเบอร์นี กับอังกฤษ และต่อมาก็ทำกับสหรัฐฯ อยู่แล้ว แต่ลักษณะของสัญญานั้นก็ยังจำกัดมาก ชาวตะวันตกยังไม่มีเสรีมากนักในการค้าขายในประเทศไทย การค้าระหว่างไทยกับตะวันตกจึงยังไม่ขยายตัวมากขึ้นแต่อย่างใด

ต่อมาใน พ.ศ. 2385 เมื่อปรากฏว่าอังกฤษสามารถใช้กำลังทางทะเลบังคับจีนให้ทำหนังสือสัญญาการค้าเสรีและให้มีสิทธิสภาพนอกอาณาเขตได้ ชาติตะวันตกก็พากันเห็นโอกาสที่จะเข้ามาแสวงหาประโยชน์ในประเทศทางตะวันออกได้ โดยไม่ต้องเกรงใจเจ้าของบ้านเมืองเหมือนแต่ก่อน ใน พ.ศ. 2393 รัฐบาลอังกฤษให้ เซอร์เจมส์ บรุก เป็นทูตมาขอแก้สัญญาที่ เฮ็นรี่ เบอร์นี่ ทำไว้ เปลี่ยนเป็นอย่างมีสิทธิสภาพนอกอาณาเขต แต่ไทยไม่ยอมแก้ รัฐบาลอังกฤษจึงสั่งเซอร์จอห์น เบาริง เจ้าเมืองฮ่องกง ให้จัดการให้ไทยยอมทำสัญญาให้ได้ แม้จะต้องทำสงครามก็ตาม เผอิญประจวบเป็นเวลาเปลี่ยนรัชกาลเป็นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เซอร์จอห์น เบาริง ทราบกิตติศัพท์ว่าทรงมีพระราชอัธยาศัยโอบอ้อมกว้างขวาง โปรดวิชาความรู้ของตะวันตกผิดกับพระเจ้าแผ่นดินประเทศอื่น ๆ ทางตะวันออกสมัยนั้น จึงแจ้งให้รัฐบาลอังกฤษทราบ อังกฤษจึงตั้งให้เซอร์จอห์น เบาริง เป็นราชทูตพิเศษอัญเชิญพระราชสาส์น ของสมเด็จพระราชินีวิคตอเรียมาถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตามราชประเพณีระหว่างประเทศที่มีอิสระเสมอกัน (ทูตอังกฤษที่เคยเข้ามานั้นเป็นเพียงทูตของผู้สำเร็จราชการอินเดียหรือนายกรัฐมนตรีเท่านั้น) ขอทำหนังสือสัญญาใหม่โดยดีอีกครั้งหนึ่ง ฝ่ายรัชกาลที่ 4 ทรงพระราชวิจารณ์เห็นตระหนักว่า เหตุการณ์เปลี่ยนแปลงมาถึงประเทศตะวันออกแล้ว ถ้าประเทศใดยังมัวนิยมทางอย่างโบราณไม่หันเหียนเปลี่ยนนโยบายก็คงเกิดอันตรายแก่บ้านเมือง จึงทรงรับจะแก้ไขหนังสือสัญญาทำให้เกิดมิตรภาพในการที่จะปรึกษาสัญญาใหม่ ผ่อนผันกันโดยไมตรีจิตร ดังปรากฏในจดหมายเหตุของเบาริงว่า ข้อความใดที่อังกฤษพอจะยินยอมผ่อนผันให้ไทยได้โดยไม่เสียหลักสัญญา ซึ่งกำหนดไว้แล้วว่าจะทำให้เหมือนกันทุกประเทศทางตะวันออก ก็ยอมตามประสงค์ของไทย ตัวอย่างเช่น เรื่องฝิ่นตามสัญญาที่ทำกับจีนนั้น อังกฤษเพียงแต่ยอมเสียภาษี เมื่อเสียภาษีแล้วจะขายฝิ่นเข้าเมืองจีนเท่าใดก็ได้ แต่ในประเทศไทยนั้นอังกฤษยอมให้รัฐบาลไทย จัดการเก็บภาษีและจำกัดฝิ่นที่เข้าเมืองได้ตามประสงค์ และการที่ชาวอังกฤษเข้ามาอยู่ก็ไม่ได้ขอสิทธิตั้งอาณาเขตปกครองตนเองขึ้นต่างหากอย่างที่เมืองจีน

ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับอังกฤษมีแนวทางอยู่ก่อนแล้ว ตามสัญญาเบอร์นี ที่ทำเมื่อ พ.ศ. 2369 เบาริงได้ยึดสนธิสัญญานี้เป็นจุดเริ่มต้นของเขา ซึ่งจากจุดนี้ในหลายรายการไม่จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลง บางรายการก็เพียงแต่ควบคุมให้เข้มงวดจริงจังเท่านั้น มีที่ต้องเปลี่ยนแปลงเพียงไม่กี่รายการ ซึ่งเบาริงต้องการจะเปลี่ยนแปลงในเรื่องดังต่อไปนี้

1) ข้อที่ให้คนในบังคับอังกฤษต้องอยู่ภายใต้กฎหมายไทยโดยสิ้นเชิง
2) ข้อที่อนุญาตให้เจ้าหน้าที่ไทยสั่งห้ามพ่อค้าอังกฤษปลูกสร้าง เช่า หรือซื้อ ร้านค้าและบ้าน
3) ข้อที่ให้อำนาจเจ้าเมืองต่าง ๆ ห้ามพ่อค้าอังกฤษค้าขายในเขตนั้นได้
4) ข้อที่ให้ฝิ่นเป็นสินค้าต้องห้าม
5) ข้อที่เรืออังกฤษต้องจ่ายค่าปากเรือ และห้ามส่งข้าวออกด้วย

นอกจากนี้ เบาริงมีจุดมุ่งหมายโดยทั่วไปที่จะขจัดข้อจำกัดในการค้าทั้งหมด ซึ่งเขาก็ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี ข้อเสนอต่อไปนี้เป็นสิ่งสำคัญทางเศรษฐกิจ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในสนธิสัญญาซึ่งลงนามใน พ.ศ.2398 ได้แก่

1) คนในบังคับอังกฤษต้องขึ้นศาลของกงศุลอังกฤษ ดังนั้นจึงเป็นครั้งแรกที่ไทยให้สิทธิสภาพนอกอาณาเขตแก่ต่างชาติ

2) คนในบังคับของอังกฤษมีสิทธิค้าขายโดยเสรีในทุก ๆ เมืองท่าและมีสิทธิพักอาศัยอย่างถาวรในกรุงเทพฯ คือภายในอาณาเขต 4 ไมล์ จากกำแพงพระนคร แต่ต้องสามารถเดินทางมายังกรุงเทพฯ ได้ภายในเวลาไม่เกิน 24 ชั่วโมง (คำนวณโดยความเร็วของเรือพาย) คนในบังคับอังกฤษยังได้รับอนุญาตให้เดินทางอย่างเสรีในชนบทด้วย โดยต้องมีบัตรผ่านจากกงศุล

3) ภาษีปากเรือถูกยกเลิกและกำหนดภาษีขาเข้าและขาออกอย่างตายตัวในอัตราต่ำ

คือ (ก) ภาษีขาเข้าถูกกำหนดคงที่เป็น 3% ในทุกสินค้า ยกเว้นฝิ่นซึ่งไม่ต้องเสียภาษีแต่ต้องขายให้แก่นายอากรผู้ผูกขาดขายฝิ่นเท่านั้น อีกอย่างหนึ่งที่ไม่เสียภาษีคือ โลหะเงินและทอง

(ข) สินค้าที่จะส่งออก ให้เก็บภาษีเพียงครั้งเดียวเท่านั้น โดยอาจจะเป็นภาษีค่าผ่านทางหรือภาษีขาออกอย่างใดอย่างหนึ่ง

4) พ่อค้าอังกฤษได้รับอนุญาตให้ซื้อขายโดยตรงได้กับเอกชนชาวไทย โดยไม่ต้องมีบุคคลที่ 3 เข้ามาเกี่ยวข้อง

5) รัฐบาลไทยสงวนสิทธิ์ ที่จะห้ามส่งออกเกลือ ข้าว และปลา เมื่อสินค้าเหล่านั้นขาดแคลน

การเก็บภาษีขาเข้าไม่เกิน 3% และภาษีสินค้าออกตายตัวทำให้การควบคุมรายได้ศุลกากรอยู่นอกเหนือความสามารถของรัฐบาลไทย ปรากฏว่ามีสินค้า 64 ชนิด รวมทั้งผลผลิตที่สำคัญ ๆ ของประเทศถูกระบุไว้ในเรื่องการเก็บภาษีที่ผนวกอยู่กับสัญญา ในจำนวนนี้สินค้า

51 ชนิดไม่ต้องเสียภาษีผ่านทางไม่ว่าชนิดใดและเสียภาษีขาออก ในอัตราที่ตายตัว ส่วนอีก 13 ชนิดที่เหลือไม่ต้องเสียภาษีขาออกแต่ต้องจ่ายภาษีค่าผ่านทางตามอัตราที่ระบุไว้ในสัญญา ดังนั้น รายได้ส่วนใหญ่ของรัฐบาลไทย จึงถูกจำกัดให้คงที่อย่างถาวรไม่อาจเพิ่มได้ ทำให้เงินที่เคยได้สำหรับใช้จ่ายในราชการแผ่นดินขาดไปเป็นอันมาก ตลอดจนผลประโยชน์ของข้าราชการที่เคยมีส่วนได้เนื่องจากสิทธิพิเศษต่าง ๆ และการผูกขาดก็พลอยสูญไปด้วย จึงเกิดเดือดร้อนกันแพร่หลาย (ในสมัยนั้นไทยยังไม่มีประเพณีให้เงินเดือนเป็นผลประโยชน์แก่ข้าราชการ) นอกจากนี้สนธิสัญญานี้ยังนำไปสู่จุดสิ้นสุดของการค้าของรัฐและการผูกขาดการค้าทุกชนิดด้วย ยกเว้นการผูกขาดเก็บภาษีผูกขาดขายฝิ่นและการพนัน

สนธิสัญญาเบาริง เป็นแนวทางให้ประเทศตะวันตกอื่น ๆ ดำเนินรอยตามในไม่ช้า ในการที่ไทยยอมทำสัญญาแม้จะเสียเปรียบในตอนต่อ ๆ มากับหลาย ๆ ชาตินั้น คงจะเป็นด้วยรัชกาลที่ 4 ทรงพระราชดำริ เห็นว่าถ้าทำสัญญาเช่นนั้นกับชาติหนึ่งชาติใด แต่เพียงชาติเดียว ฐานะของไทยก็เหมือนอยู่ในการจับจองของชาตินั้น ถ้าทำให้เหมือนกันเสียหลาย ๆ ชาติแม้เสียเปรียบในข้อสัญญาก็ได้เปรียบที่เป็นอิสระภาพมั่นคง เมื่อฝรั่งชาติอื่นมาขอทำสัญญาจึงรับทำโดยง่าย โดยทั้งหมดมีแง่สำคัญเช่นเดียวกับสนธิสัญญาเบาริง รวมที่เข้ามาขอทำสัญญาในรัชกาลที่ 4 มี 9 ชาติ ตามลำดับ คือ

1) อังกฤษ ทำสัญญาเมื่อ พ.ศ. 2398
2) สหรัฐอเมริกาทำสัญญาเมื่อ พ.ศ. 2399
3) ฝรั่งเศสทำสัญญาเมื่อ พ.ศ. 2399
4) เดนมาร์กทำสัญญาเมื่อ พ.ศ. 2400
5) โปรตุเกสทำสัญญาเมื่อ พ.ศ. 2403
6) ฮอลันดาทำสัญญาเมื่อ พ.ศ. 2403
7) เยอรมันทำสัญญาเมื่อ พ.ศ. 2404
8) สวีเดนกับนอร์เวย์ทำสัญญาเมื่อ พ.ศ. 2411
9) เบลเยี่ยมทำสัญญาเมื่อ พ.ศ. 2411[17/]

ดังนั้นไทยจึงเปิดประตูรับชาติตะวันตกนับแต่ พ.ศ. 2398 เป็นต้นไป เป็นผลทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างใหญ่หลวงในศตวรรษต่อมา ซึ่งเป็นเรื่องที่เราจะศึกษาต่อไป

17/ หนังสือสัญญาที่ทำกับสวีเดน นอร์เวย์ และเบลเยี่ยม ทำที่ลอนดอนโดยเซอร์จอห์น เบาริง เมื่อออกจากราชการอังกฤษได้มารับราชการอยู่กับไทยเป็นตำแหน่ง พระสยามมานุกูลกิจ สยามมิตรมหาดศ ราชทูตพิเศษ

คำถามท้ายบทที่ 4

1. จงอธิบายถึงสภาพทั่วไปและลักษณะการใช้ปัจจัยการผลิตประเภทที่ดินในสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงก่อน พ.ศ. 2398 โดยเปรียบเทียบกับสมัยอยุธยา
2. จงอธิบายถึงสภาพทั่วไปและลักษณะการใช้ปัจจัยการผลิตประเภทแรงงานในสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงก่อน พ.ศ. 2398 โดยเปรียบเทียบกับสมัยอยุธยา
3. จงอธิบายถึงสภาพทั่วไปและลักษณะการผลิตทางการเกษตรในสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงก่อน พ.ศ. 2398 โดยเปรียบเทียบกับสมัยอยุธยา
4. จงอธิบายถึงสภาพทั่วไปและลักษณะการผลิตทางอุตสาหกรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงก่อน พ.ศ. 2398 โดยเปรียบเทียบกับสมัยอยุธยา
5. จงอธิบายถึงสภาพทั่วไปและลักษณะการค้าภายในประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงก่อน พ.ศ. 2398 โดยเน้นว่าเพราะเหตุใดพ่อค้าชาวจีนจึงมีบทบาทสูง
6. จงอธิบายถึงสภาพทั่วไปและลักษณะการค้าระหว่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงก่อน พ.ศ. 2398 โดยแยกอธิบายทั้งด้านการค้าขาเข้าและการค้าขาออกให้ชัดเจน
7. จงอธิบายโดยละเอียดถึงลักษณะของรายได้ของทางราชการในสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงก่อน พ.ศ. 2398 โดยจำแนกตามแหล่งที่มาสำคัญของรายได้คือ
   (ก) ภาษีผลผลิต
   (ข) การจ่ายทดแทนการถูกบังคับเกณฑ์แรงงาน
   (ค) ภาษีศุลกากรและค่าผ่านทาง
   (ง) กำไรจากการค้าของรัฐบาล
8. จงอธิบายโดยละเอียดถึงลักษณะสำคัญของรายจ่ายของทางราชการในสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงก่อน พ.ศ. 2398
9. จงอธิบายถึงสาเหตุที่ไทยต้องทำสนธิสัญญาการค้าเสรีกับชาติตะวันตกในปี พ.ศ. 2398 และผลทางเศรษฐกิจที่สำคัญอันเนื่องมาจากสัญญานั้น
10. จงอธิบายว่าเป็นความจริงหรือไม่ที่กล่าวกันว่าประเทศไทยได้ "เปิดประตูการค้า" กับชาติตะวันตกภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษ ในปี พ.ศ. 2398